

Szakmai összefoglaló
az NKFI 115513 „Az egységes lélek koncepciója az ókori filozófiában”
posztdoktori projektről (2015-10-01 – 2017-09-30)

Brunner Ákos

A kutatás bemutatása

A kutatás annak a „monista” vagy „intellektualista” morálpszichológiai koncepciónak a történeti mélyvizsgálatát tűzte ki célul, amely először Platón ún. „szókratikus” dialógusaiban bukkan fel, majd Platón látszólag szakít vele az *Állam* IV. könyvében, ahol egy „dualista” felfogás mellett köteleződik el; később Arisztotelész is mint a „szókratészi” hagyomány részét disputálja, majd a korai Sztoa filozófiájában váratlanul egy részletesen kidolgozott elméletként lépett újra a színre. A nézet kontraintuitív jellege abban a szókratikus „paradoxonban” domborul ki leginkább, hogy az akaratgyengeség (ti. amikor valaki a jobb meggyőződése ellenére az indulatait vagy vágyai rabjaként cselekszik) valójában nem létezik: mindenki mindig a jóra irányuló elképzelései alapján, ezekhez mérten racionálisan cselekszik.

Vajon mi lehetett ennek az álláspontnak a filozófiai vonzereje, és milyen érvek és megfontolások támogatták? Vajon (részben Arisztotelész közléseitől befolyásolva) helyesen érzékeljük-e a „szókratészi”, intellektualista modell és Platón saját, „dualista” pszichológiája (a „háromosztatú” lélek koncepciója) közötti kontrasztot? Vajon a későbbi antik Platón-recepcióban, amely alapvetően koherentista módon olvasta a dialógusokat, milyen stratégiák állhattak rendelkezésére ennek a kontrasztnak a „kimagyarázására”? És vajon (az előző kérdéshez is kapcsolódva) maguk a sztoikusok hogyan pozicionálhatták az intellektualizmus általuk kidolgozott verzióját? A későbbi Platonisták, Galénosz és Plutarkhosz erősen elfogult beszámolóit éles ellentétet látnak a sztoikus elmélet és Platón pszichológiája között. Ugyanakkor a legkorábbi vonatkozó forrásunkban, Cicerónál ez a kontraszt nem jelenik meg. Lehetséges, hogy téma Cicero által nyújtott tárgyalása a sztoikus elméletnek olyan értelmezési lehetőségeit adja a kezünkbe, amely akár visszamenőleg, a platóni dialógusok koncepcionális összefüggéseit is új megvilágításba helyezheti?

A kutatás fő irányainak és eredményeinek áttekintése

A kutatás alapvetően három résztéma körül kristályosodott ki.

- 1) Egyrészt az a kérdés foglalkoztatott, hogy a Platón szókratikus dialógusaiban megjelenő intellektualizmus rekonstruálható-e koherens motiváció- és cselekvéseméletként? Ennek a kérdésnek a vizsgálata során a Terry Penner által évtizedek alatt kidolgozott és védelmezett igenlő válasz tűnt a legmeggyőzőbbnek. Penner szerint a szókratészi intellektualista cselekvésemélet rekonstrukciója a dialógusok alapján nemcsak lehetséges, de azt is okunk van feltételezni, hogy maga Platón is jó darabig szimpatizálhatott ezzel az elmélettel, mégpedig jó okkal. Ez az elmélet ugyanis kézenfekvő választ ad egy olyan kérdésre, amellyel a Platónnak és Arisztotelésznek tulajdonított „dualista” elmélet adós marad: nevezetesen, hogy milyen pszichológiai mechanizmus közvetíti a motivációk diverzitása és a döntések és tényleges cselekvések között. Ha (mint Penner rekonstrukciójában Szókratész elmélete állítja) minden cselekvés egyaránt az egyén „jóra” irányuló alapvető vágyából fakad, és egyedül azok a vélekedések vezérlik, amelyek alapján az egyén az adott szituációban megítéli, hogy melyik a jóra irányuló törekvését leginkább támogató cselekvési lehetőség, akkor a probléma lényegében fel sem merül.

Ugyanakkor Penner rekonstrukciójának véleményem szerint számolnia kell egy komoly

kihívással, amelyet Szókratész pszichológiai álláspontjának a *Prótagoraszban* található megfogalmazása vet fel. Erre a problémára T. Brickhouse és N. Smith hívta fel a figyelmet különféle kapcsolódó publikációikban (bár nézetem szerint a szerzőpáros saját válasza erre a kérdésre nem kielégítő). A kérdés az, hogy Szókratész cselekvésemélete milyen módon ad magyarázatot a „látszat hatalmára”, ti. arra a pszichológiai jelenségre, amikor valaki számára a közvetlenül hozzáférhető vágykielégítés „haszna” időlegesen lényegesen nagyobbnak tűnik, ezáltal megfosztva a személyt a racionális mérlegelés képességétől. Penner rekonstrukciója alapján a látszat hatalma csakis az áldozatául eső személy vélekedéseinek rendszerében megbújó valamely téveszmével magyarázható. Penner azonban adós maradt ennek a téveszmenek a meggyőző lokalizálásával. A kérdésre választ keresve mellett érveltem, hogy

(a) a jelenség pontos analizisében az aktuálisan jelentkező heves vágyak vagy indulatok „tudatszűkítő” hatásáról van szó, egyfajta disszociációs állapotról, amikor az egyén „énjét” jelenlegi uralkodó vágya/indulata alanyként éli meg, mintegy elszigetelődve jövőbeli énjétől mint jövőbeli hasonló vágyai/indulatai alanyától; és

(b) Szókratész értelmezése szerint az ebből adódó epizodikus téveszme ahhoz hasonlít, mintha valaki *nem ismerte a látás perspektivikus jellegét* nem volna képes felmérni, hogy a közel lévő tárgy valójában nem nagyobb, mint a hasonló, de távol lévő hasonló tárgy.

Szókratész tehát egyfajta „önismereti” hiányként, a saját pszichológiánkkal kapcsolatos tudatlanságként magyarázhatja a látszat hatalmát, a tudáshiányt egy implicit (téves) vélekedésként képzelve el. Figyelemre méltó módon, ez a magyarázat nyitva hagyja a kérdést, hogy Szókratész szemében a kérdéses tudatlanság esetleg egy még radikálisabb intellektuális tévedést is takarhat: ti. annak fel nem ismerését, hogy bizonyos fajta vágyak tárgyai nem csupán nem olyan értékesek, mint amilyennek a fellobbanó vágy pillanatában tűnnek, de esetleg egyáltalán nem is bírnak inherens etikai értékkel.

- 2) A másik nagy téma, amelyre a kutatásban fókuszáltam, Platón „dualista”, „irracionalista” elméletének és a szókratikus dialógusokban izolált intellektualizmusnak a viszonya. A ma uralkodó nézet szerint Platón többé-kevésbé nyíltan szakít Szókratész intellektualizmusával, amikor az *Állam* IV-ben bevezeti a „háromosztatú” lélek elméletét. (Egyes elemzők odáig mentek, hogy ebben a töréspontban – és nem pl. a Formák „elkülönítésében” – látták Platón „szókratikus” és „nem szókratikus” dialógusainak filozófiája közti legmarkánsabb különbséget.)

A kérdés vizsgálatakor a kutatás történeti karakterének megfelelően az a további megfontolás irányított, hogy a monista/dualista kontrasztot Platón pszichológiájában a későbbi antik Platón-recepció alapvetően „koherentista” vagy „unitárius” alapállását felvéve kellene értelmeznünk. A későbbi antik Platón-értelmezők számára evidencia volt, hogy a platóni korpusz egyetlen koherens filozófiai rendszert reprezentál, ha nem is mindig közvetlenül. Ennek az előfeltevésnek az alapján az egyes szövegekben mondottakat mindig más releváns Platón-szövegekkel összefüggésben értelmezték, és nem számoltak azzal a lehetőséggel, hogy a látszólagos diszkrepanciák Platón megnyilvánulásai között Platón gondolkodásmódjának vagy álláspontjainak fordulatait jelezhettek.

Egy ilyen alapállásból vizsgálva a kérdést az egyik lehetséges válaszlehetőség a jelenségre az, hogy Platón a szókratikus dialógusokban szándékosan nem a saját nézeteit, hanem egy általa valójában elutasított nézetet ad Szókratész szájába (esetleg Szókratész saját koncepcióját, ahogy Arisztotelész láthatólag feltételezi). Ennél a banális válasznál azonban

izgalmasabb az a lehetőség, hogy Platón valódi morálszichológiai koncepciója esetleg nem egyszerűen a szókratikus monizmus dualista meghaladásában keresendő, hanem egy komplexebb elméletben, amely valamiképpen integrálja a kettőt.

Ezt az utóbbi irányt követve úgy találtam, hogy az *Allam* IV egyoldalú előtérbe helyezése által sugallt éles monizmus/dualizmus kontraszt képét erőteljesen árnyalja Platón kultikus kozmogóniai művének, a későbbi antikvitásban kitüntetett státuszt élvező *Timaios*znak a lélektana. Ennek a lélektannak, a homályos megfogalmazások és nehezen követhető fejtegetések ellenére (vagy talán éppen ezeknek köszönhetően) lehetséges olyan olvasata, amelynek értelmében Platón a három lélekrész dinamikáját az intellektualista cselekvésemélet alapvetésének fenntartása mellett képzei el. Tömören fogalmazva: eszerint az olvasat szerint Platón nem gondolja, hogy az indulatos és a vágyakozó lélekrész impulzusai bármikor közvetlenül képesek lennének kicsavarni a cselekvés irányítást a jóra irányuló értelmes törekvés kezéből. A *Timaios*z narratívája inkább az *értelem patológiájáról*: az értelemnek a vágyak és indulatok általi megrontásáról, meggyengítéséről és szorgosorba vettetéséről mesél, amelytől csak a megfelelő környezet és nevelés képes megmenteni az értelmes lelket. A megbetegedett értelem már önként, saját téveszméitől vezetve keresi az alantasabb lélekrészek vágyainak szolgálatát.

Hogy egy ilyen értelmezési irányban mennyi a fantázia, és milyen mértékű megerősítést találhat a releváns Platón-szövegek részletes elemzésében, még kérdéses, de elmondható, hogy mind több kortárs Platón-kutató tapogatózik hasonló irányban (például újabban Christopher Rowe is). A kutatási projekt szempontjából azonban lényegesebb, hogy egy ilyen értelmezési irány feltételezése és kidolgozása gyümölcsözőnek bizonyult a sztoikus intellektualizmus korai recepciójának értelmezésében.

- 3) Ezzel elérkeztem a kutatás harmadik fő témájához: a sztoikus intellektualista morálszichológia legkorábbi forrásának, Cicero vonatkozó közléseinek a vizsgálatához. Későbbi és negatívan elfogult forrásaink, Galénosz és Plutarhosz a sztoikus elméletet a háromosztatú lélek platóni tanával éles kontrasztban értelmezik. Hasonló kontraszt nem jelenik meg azonban Cicero sokkal elismerőbb diszkussziójában, miközben pedig Cicero a platóni dualista modell hívének vallja magát. Ennek a talányos viszonyulásnak a felfejtése során arra a következtetésre jutottam, hogy Cicero értelmezése a sztoikus elmületről alapvetően különbözik a ma uralkodó értelmezéstől, amely Plutarkhosz és Galénosz információit helyezi előtérbe, és amely meglátásom szerint félreérti Cicero beszámolóját a sztoikus elmületről.

Ahhoz, hogy Cicero logikáját megértsük, egyrészt azt kell feltételeznünk, hogy Platón elméletét (hallgatólágon) olyasféle módon értelmezi, mint amelyet az előző pontban Platón *Timaios*zára utalva vázoltam. Másfelől Cicero beszámolójának részleteit megfelelő megvilágításba helyezve kiviláglik, hogy Cicero elképzelése szerint az intellektualista sztoikus elmélet nem tagadja olyan nem-racionális motiváló erők jelenlétét a megromlott, szenvedélyes és akaratgyenge viselkedésre hajlamossá vált lélekben, amelyek keletkezés-története ugyan eltér a *Timaios*z lélektanában vázoltaktól, ám az akaratgyenge viselkedés magyarázatában hasonló szerepet játszanak, mint a *Timaios*z lélektanának – ahogyan azt szerintem Cicero értheti – vágy- és indulat-impulzusai.

Ha ez az értelmezési irány védhetőnek bizonyul, akkor egy következő lépésben azt is érdemes lehet megvizsgálni, hogy vajon Cicero értelmezése mennyire lehet ténylegesen helytálló interpretációja a sztoikus elmületnek. Ha pedig erre a kérdésre hajlandók vagyunk igenő választ is fontolóra venni, akkor felvetődik, hogy a sztoikus intellektualista cselekvépszichológia és szenvedélyelmélet születésének egyik forrásvidéke nem a

Timaiosz körül a hellenisztikus kori athéni filozófiai életben kialakult extenzív diszkusszió lehetett-e.

Disszemináció, akadémiai jelenlét

A projekt két éve alatt számos szaktudományos rendezvényen prezentáltam a kutatás részeredményeit, és/vagy képviseltem az ELTE Antik és Középkori Filozófia Tanszékét, amely a kutatási projekt befogadó intézménye volt.

- 2016 májusában részt vettem a DOSZ Filozófiatudományi Osztálya által szervezett Töréspontok III konferencia antik filozófiatörténeti szekciójában.
- 2016 májusában kutatási témámból előadást tartottam a XII. agyar Ókortudomány Konferencián, a Debreceni Egyetemen.
- 2016 szeptemberében kutatási témámból előadást tartottam az ELTE BTK Filozófiai Intézetében megrendezett Filozófiatörténeti Fórum keretében.
- 2017 márciusában előadást tartottam az ELTE Filozófiai Intézetében megrendezett workshopon, melynek tárgya Plutarkhosz: A sztoikusok ellentmondásai c. műve volt.
- 2017 márciusában kutatási témámból előadtam a DOSZ Filozófiatudományi Osztálya által Budapesten megrendezett *The Stoic Tradition* nemzetközi konferencián.
- 2017 májusában Erasmus mobilitás keretében előadást tartottam a Tel Aviv University-n.
- A 2016-7-es tanév őszi félévében szemináriumot tartottam az ELTE BTK Filozófiai Intézetében Platón dialógusairól.
- A 2016-7-es tanév tavaszi félévében szemináriumot tartottam az ELTE BTK Filozófiai Intézetében „Hellenisztikus filozófia” címmel.

A kutatás több részeredményének tanulmány formájában való publikálása folyamatban van. Eddig az *Ókor* 2017/2. számában jelent meg egy tanulmányom „Cicero a sztoikus és a platóni szenvedélyekről: *Tusculumi eszmecserék* 4.10 skk.” címmel. Jelenleg az ennek nyomán készülő angol nyelvű tanulmány publikálásra való előkészítésével foglalkozom. Szintén folyamatban van egy angol nyelvű tanulmány előkészítése „Power of Appearance in the *Protagoras*” munkacímmel.

Végül szeretném jelezni, hogy a kutatás során a kutatás kiterjesztésének lehetősége és ennek várható eredményeként egy összefüggő, monografikus igényű tárgyalás lehetősége is körvonalazódott. Egy ilyen munkának természetesen részletesen ki kellene térnie az intellektualista hagyomány arisztotelészi recepciójára és annak utóéletére, illetve a későbbi platonisták (Plutarkhosz, Galénosz) kontribúciójának elemzésére.